

دو راهکار تولید علم دینی بر مبنای آرای دکتر سروش

سید محمدتقی موحد ابطیحی*

چکیده

دیدگاه‌های مختلفی در موافقت و مخالفت با علم دینی در کشور وجود دارد، و تا به حال تلاش چندانی برای هم‌گرایی این دیدگاه‌ها صورت نگرفته است. هدف پژوهش حاضر این است که بر مبنای آرای دکتر سروش، که در ایران به مخالف علم دینی مشهور است، راهکارهایی برای تولید علم دینی ارائه کند. در این مقاله دو راهکار برای تولید علم دینی به تناسب دو تلقی دکتر سروش از علم دینی، یعنی تلقی قوی (علم برگرفته از متون دینی) و ضعیف (علم هماهنگ با متون دینی) ارائه خواهد شد.

کلیدواژه‌ها: علم دینی، علم برگرفته از متون دینی، علم هماهنگ با آموزه‌های دینی، راهکارهای تولید علم دینی، دکتر عبدالکریم سروش.

۱. مقدمه

یکی از موانع عدم گسترش و تعمیق گفتمان علم دینی در جامعه علمی کشور و عدم تولید علم دینی در عرصه‌های مختلف علمی، عدم وفاق نسبی بین متفکران و در نتیجه مسؤولان کشور در ارتباط با کمیت و کیفیت نقش آفرینی آموزه‌های دینی در فعالیت علمی است. در سه دهه گذشته طیف وسیعی از دیدگاه‌های موافق و مخالف علم دینی در ایران مطرح شده و روز به روز بر تنوع این دیدگاه‌ها افزوده می‌شود. وجود این دیدگاه‌های متنوع و متکثر در کشور و تأثیر گذاری آگاهانه یا ناخودآگاه و کم یا بیش این دیدگاه‌ها در عرصه سیاست-گذاری و برنامه‌ریزی خرد و کلان کشور، نتیجه‌ای جز «دور شدن از آرمان‌های نظام» یا

* دانشجوی دکتری رشته فلسفه علم، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی smtm_abtahi@yahoo.com
تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۱۲/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۲/۱۰

«حذف آثار اقدامات مثبت» و در بهترین حالت «بازده اندک سرمایه گذاری‌های نظام» در استفاده از آموزه‌های دینی در فعالیت علمی نخواهد داشت. بر این اساس ضروری است در کنار بسط و تعمیق رویکردهای موجود در زمینه علم دینی، تلاشی نیز برای همگرایی دیدگاه‌های موجود در این زمینه انجام گیرد. در این مقاله تلاش می‌شود تا مطابق مبانی مختار دکتر عبدالکریم سروش، به عنوان یکی از مخالفان علم دینی، هم از امکان علم دینی دفاع شود، هم راهکاری برای تولید علم دینی ارائه گردد.

پیش از بحث در این زمینه لازم است به بررسی تلقی سروش از علم دینی اشاره شود. از مجموعه آثار سروش می‌توان دو تلقی از علم دینی را استخراج کرد، هر چند وی به صراحت به این چنین تقسیم‌بندی‌ای اشاره نکرده است:

الف) علمی که از متون دینی استخراج شده باشد: سروش در برخی بیانات خود، علم دینی را علمی دانسته است که به روش نقلی از منابع دینی استخراج می‌شود. برای مثال: «پذیرش کمال دین به این نتیجه منطقی منتهی می‌شود که می‌توان همه علوم را از دین استخراج کرد». «دینی کردن علم به معنای اقتباس و استخراج آن از دین است» (سروش، ۱۳۹۰: ۲۰۵). «نقلی کردن علوم انسانی آخرین سنگر مقاومت در برابر سکولاریزاسیون است». «در تدوین علوم انسانی نقلی (یعنی برگرفته از متون دینی) نباید با عالمان دین نزاع کرد و به نحو پیشینی از امتناع آن سخن گفت» (سروش، ۱۳۸۹). این معنا را معنای قوی علم دینی می‌نامیم، زیرا علم مورد نظر در این حالت، به روش نقلی (اجتهادی) از متون دینی (آیات و روایات) استخراج شده است و به بهترین وجه قابل انتساب به دین است؛

ب) علم سازگار با آموزه‌های دینی: برخی دیگر از عبارات سروش علم دینی را علم سازگار با آموزه‌های دینی دانسته است. به بیان دیگر وجه دینی‌دانستن چنین علمی، ناسازگار نبودن آن با آموزه‌های ضروری و قطعی دین است: «انگیزه پیروان علم دینی آن‌ها را فرا می‌خواند تا دست کم به این دغدغه خود پاسخ دهند که معارضه‌ای میان علم محبوب آن‌ها و دین معبود آن‌ها باقی نماند» (سروش، ۱۳۹۰: ۲۰۵). این معنا، را معنای ضعیف علم دینی می‌نامیم.

بر اساس آرای سروش می‌توان گفت که علم در بحث از علم دینی، در هر دو معنای قوی و ضعیف آن، کلیه علوم را (که بر مبنای روش به علوم عقلی (برای نمونه فلسفه)، تجربی (برای نمونه فیزیک)، شهودی (برای نمونه عرفان)، و نقلی (برای نمونه تاریخ) و بر مبنای موضوع به علوم طبیعی (برای نمونه فیزیک، شیمی، و زیست‌شناسی)، و انسانی

(برای نمونه جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، و اقتصاد) تقسیم می‌شوند) دربر می‌گیرد. البته سروش معتقد است که «امروزه بسیاری از طرف‌داران علم دینی از دینی‌کردن علوم تجربی طبیعی چشم پوشیده‌اند و فقط به دینی‌کردن علوم انسانی^۱ می‌اندیشند، چراکه معتقدند دین برای هدایت آدمی و تدبیر امور انسان آمده است و علوم انسانی نسبت به علوم طبیعی از این جهت تناسب بیش تری با دین داشته و علوم طبیعی درباره‌ی هدایت و تدبیر امور آدمی نفعاً و اثباتاً سخنی نمی‌گویند» (سروش، ۱۳۹۰: ۲۰۲). با توجه به انگیزه‌هایی که سروش برای ارائه و دنبال‌کردن ایده‌ی علم دینی برشمرده است، باید گفت چنان‌چه بین فهم بشر از هستی، طبیعت، جامعه یا انسان و ... با فهم او از دین تعارضی رخ دهد یا تصور شود که دین درباره‌ی این موضوعات اظهار نظری کرده است، زمینه برای طرح علم دینی در هر دو قرائت قوی و ضعیف به‌وجود خواهد آمد. به همین دلیل است که می‌بینیم علی‌رغم سیطره‌ی ایدئولوژیک‌گونه‌ی نظریه‌ی تکاملی داروین، از آن‌جا که نظریه‌ی داروین درباره‌ی نحوه‌ی تحول انواع گوناگون موجودات زنده، متعارض با فهم برخی مسیحیان از متون دینی درباره‌ی خلقت بود، عده‌ای بر آن شدند تا با روش‌ها و شواهد تجربی مورد استفاده در زیست‌شناسی، نظریه‌ی تکاملی داروین را به نقد کشند و از خلقت‌گرایی علمی دفاع کنند (پیترز، ۱۳۸۵: ۲۸-۳۱). چنین تلاشی، هر چند به تعبیر سروش پیروان اندکی دارد، می‌تواند مصداقی از تلاش برای ارائه‌ی علوم تجربی طبیعی و زیستی دینی تلقی شود. خلقت‌گرایان علمی با بخش عمده‌ای از نظریه‌ی تکاملی داروین موافقت دارند (تکامل در سطح خرد) و آن را درست می‌دانند، اما معتقدند که تکامل در سطح کلان، که نتیجه‌ی آن نیای مشترک است، به لحاظ تجربی آزمون‌ناپذیر نیست (صمدی، ۱۳۸۴) و در نتیجه مزیتی بر خلقت‌گرایی علمی ندارد.

از طرف دیگر هر چند ممکن است علوم تجربی طبیعی و زیستی، مستقیماً و در ظاهر، نقشی در هدایت و تدبیر امور آدمی نداشته باشند، پیش‌فرض‌های این علوم، یا تعبیر فلسفی‌ای که از آن‌ها می‌شود، یا نتایج عملی که به استناد آن نظریات اخذ می‌شود، می‌تواند به شکل مستقیم یا غیر مستقیم در هدایت و تدبیر امور آدمی نقش داشته باشد. بر این اساس دین‌داران می‌توانند کماکان در زمینه‌ی یافته‌های علوم تجربی طبیعی و زیستی و بررسی ارتباط آن‌ها با ارزش‌ها و بینش‌های دینی خود حساسیت نشان دهند.

در ادامه تلاش می‌کنم بر اساس مبانی مختار سروش، (تفکیک مقام کشف و داوری و نظریه قبض و بسط تنوریک شریعت)، فارغ از مناقشات بسیاری که درباره آن وجود دارد، دو راه برای تولید علم دینی مطابق با دو تلقی وی از علم دینی ارائه کنم. این مقاله به سهم

خود می‌کوشد ظرفیت‌های موجود در آراء مخالفان علم دینی را برای دفاع از این ایده آشکار سازد تا زمینه برای همگرایی آراء موجود در این زمینه فراهم شود.

۲. چگونگی تولید علم دینی، به مثابه علم مستخرج از متون دینی

مطابق با تلقی قوی از علم دینی، علم دینی، علمی است که به صورت روش‌مند از متون دینی استخراج شده باشد (سروش، ۱۳۷۰: ۴۹). تفکیک مقام کشف از مقام داوری را می‌پذیرد و تجربی بودن علوم را مربوط به مقام داوری می‌داند نه مقام کشف (همان: ۵۰). به بیان وی «علم از کجا آورده‌ای» نداریم (همان: ۵۱). حال مطابق نظر سروش در نظریه قبض و بسط تئوریک شریعت (همان: ۱۵۶ و ۲۴۳) ما برای داشتن معرفت دینی (نه علم تجربی) باید به سراغ متون دینی برویم و با استفاده از معارف بیرون‌دینی، فهمی از دین به دست آوریم. فرض کنید کسی پیش‌فرض‌های روش اجتهادی برای فهم دین را این‌گونه تشریح می‌کند: «دین مجموعه‌ای از معارف و احکام است که از طریق وحی به آدمیان رسیده است»؛ «واسطه‌های ابلاغ کلام خدا به انسان‌ها مصون از خطا هستند»؛ «گزاره‌های بسیاری درباره هستی، طبیعت، جامعه و انسان در قرآن و روایات وجود دارد»؛ «قضایای توصیفی غیر ارزشی و اخباری دین به واقع نظر دارد»؛ «گزاره‌های خبری به هدف فهم و کشف حقایق منظوری در آن بیان شده است»؛ «مکان و زمان نزول آیات و ورود روایات سبب محدودیت در معانی آن‌ها نمی‌شوند، مگر این‌که دلیل خاصی برخلاف آن موجود باشد»، «متون دینی ثابت‌اند، اما فهم بشر غیر معصوم خطاپذیر، تدریجی و در معرض تحول و تغییر است» (علیپور و حسنی، ۱۳۸۹: ۵۱-۵۴). همچنین آشنایی با ادبیات عرب، منطق، اصول استنباط، علم رجال، استنباط‌های مجتهدان نزدیک به صدور نصوص دینی، علوم همگن با علم اصول (مانند سمانتیک، هرمنوتیک، فلسفه تحلیلی، فلسفه زبان)، مبانی معرفت‌شناختی، وجودشناختی، و کلامی اجتهاد که از معارف بیرون دینی هستند را برای فهم دین لازم بشمارد (همان: ۶۲-۶۴). سپس با توجه به پیش‌فرض‌ها و معارف بیرون دینی یادشده به سراغ قرآن و سنت (اقوال، افعال و تقریرات معصومان) رفته و بکوشد تا مفاد گزاره‌های توصیفی دین درباره هستی، طبیعت، جامعه و انسان را بفهمد.

دست‌آورد این تحقیق، مطابق با نظر سروش، برای مثال، فهمی دینی از طبیعت است و برای این‌که این فهم دینی از طبیعت، مصداقی از تلقی قوی علم دینی، در عرض نظریات علمی دیگر مطرح شود، باید از مرحله داوری تجربی نیز عبور کند. به بیان دیگر باید بتواند

همچون دیگر علوم تجربی طبیعی در قبال شواهد تجربی حساس باشد. یعنی درصدد باشد که از شواهد تجربی و دیگر راهکارهای رایج در جامعه علمی برای تأیید نظریه خود، نقد نظریه‌های دیگر، و جلب نظر جامعه علمی استفاده کند و حاضر باشد به مقتضای پیش‌فرض‌های مختار خود، از جمله خطاپذیری و تدریجی بودن فهم دینی خود، از ادله قطعی تجربی به‌مثابه قرینه‌ای برای اصلاح فهم دینی خود از طبیعت بهره گیرد. محصول چنین فرایندی از آن‌جا که مستخرج از دین به روش اجتهادی است، دینی است و از آن‌جا که بسان دیگر نظریات علمی خود را در معرض آزمون‌های تجربی قرار داده است و از شواهد تجربی تأثیر پذیرفته و نظر جامعه علمی را به خود جلب کرده است، علمی است.

سروش در سخنرانی اخیر خود با عنوان «راز و ناز علوم انسانی» (۱۳۸۹) برخلاف مقاله «اسلام و علوم اجتماعی» که در آن به نحو پیشینی علم دینی (به معنای علم مستخرج از متون دینی) را ممتنع دانسته بود، درباره کسانی که به دنبال تدوین و تأسیس علوم انسانی نقلی (یعنی برگرفته از متون دینی) هستند می‌گوید: «با آن‌ها نباید نزاع کرد و به نحو پیشینی از امتناع آرمان آن‌ها سخن گفت، بلکه باید اجازه داد که آن‌ها هم قرعه تجربت به نام علم انسانی بیفکنند و بخت خود را بیازمایند. البته به عقیده ایشان تیزبینان در این آزمون حاصلی و فایده‌تی نمی‌بینند و آن را سقف‌زدن بر تفکر و در قفس نهادن مرغ خرد می‌شمارند»، اما به هر حال سروش مجاز می‌داند که «توانایی این طایفه در ترازوی تحقیق توزین شود و حدیث فضل و آدابشان به گوش‌ها برسد تا همگان در حقشان داوری کنند و نمره از دست خلاق بگیرند» وی این بیان را «بیانی از سر نیک‌خواهی دانسته که ذره‌ای قصد تخفیف در آن راه ندارد».

عبارات فوق نشان می‌دهد که سروش علم دینی را مفهومی پارادوکسیکال و در نتیجه به لحاظ منطقی ممتنع نمی‌داند. با ممکن دانستن علم دینی می‌توان پرسید راه رسیدن به علم دینی کدام است. پاسخی که بر مبنای تفکیک مقام کشف و داوری به این پرسش داده شد، آن است که اگر بر اساس مبانی برون دینی و به صورتی روشمند فهمی از متون دینی درباره انسان، جامعه، تاریخ، طبیعت و ... بدست آوریم، این فهم را می‌توان مطابق با مبانی سروش فهم دینی درباره انسان، جامعه، تاریخ، طبیعت و ... دانست. در صورتی که این فهم دینی بتواند شرط علمی بودن (یعنی گذر موفق از بوته آزمون تجربی و جلب نظر جامعه علمی و ...) را هم تأمین کند، می‌تواند مصداقی برای علم دینی باشد. اما موافقان علم دینی باید در نظر داشته باشند که هم در مقام فهم دین باید بر اساس آخرین دستاوردهای روش‌شناسی

فهم متون عمل کنند و هم در مقام آزمون تجربی فهم دینی خود باید به آخرین دستاوردهای روش‌شناختی علوم تجربی توجه داشته باشند. البته همان‌طور که اشاره شد، سروش تلاش برای دستیابی به چنین علمی را بی‌فایده و محکوم به شکست می‌داند. دربارهٔ قضاوت سروش در ارتباط با محکوم به شکست بودن تلاش برای تولید علوم انسانی دینی، به استناد شواهد تاریخی، در بخش پایانی مقاله بحث خواهیم کرد.

راهکار پیشنهادی در این بخش شباهتی به راهکار پیشنهادی دو تن از طرفداران علم دینی دارد. بر این اساس شایسته است در پایان این بخش به وجوه شباهت و اختلاف این راهکار و دو راهکار طرفداران علم دینی اشاره شود.

باقری (۱۳۸۲) همچون سروش، معیار علمی بودن فرضیه‌ها را بهره‌گیری از روش تجربی و گذر موفق از بوتۀ آزمون تجربی می‌داند. اما باقری تنها آن بخش از آموزه‌های دینی را در فرایند تولید علم دینی به کار می‌گیرد که می‌توانند به عنوان مبانی متافیزیکی در فعالیت علمی به کار گرفته شوند. باقری هیچ‌گاه درصدد برنمی‌آید که فهم روشمند (اجتهادی) آموزه‌های دینی ناظر به انسان، اجتماع، تاریخ، طبیعت را به عنوان فرضیه‌های تجربه‌پذیر در فعالیت علمی به کار گیرد. باقری همچنین فرایند استخراج فرضیه‌های علمی از آموزه‌های متافیزیکی دینی را خلاقانه و در نتیجه غیر روشمند می‌داند.

راهکاری که مبتنی بر آراء سروش برای تولید علم دینی پیشنهاد گردید، با راهکار پیشنهادی حسنی و علیپور (۱۳۸۹) از این جهت شبیه است که هر دو بر ضرورت روشمند بودن فهم متون دینی تأکید می‌کنند. اما حسنی و علیپور معتقدند که برای علمی بودن یک عقیده لازم نیست، آن عقیده به روش تجربی ارزیابی شود و روش اجتهادی برای ارزیابی فهم دینی ما کفایت می‌کند. اما سروش بهره‌گیری از روش تجربی را برای علمی قلمداد کردن فرضیه‌های مستخرج از دین لازم می‌داند.

۳. چگونگی تولید علم دینی، از طریق هماهنگ‌سازی شبکهٔ باورها

همچنین به نظر می‌رسد نظریهٔ قبض و بسط تئوریک شریعت سروش (فارغ از مشکلات نظری آن) این قابلیت را دارد که از آن برای تولید تلقی ضعیف از علم دینی (علم سازگار با فهم دینی) استفاده کرد. ارکان اصلی نظریهٔ قبض و بسط عبارت‌اند از:

۱. هیچ فهمی از دین وجود ندارد که به معرفت‌ها و فهم‌های بیرون‌دینی متکی نباشد؛

۲. اگر فهم‌های برون دینی تحول یابند، فهم دینی هم متحول می‌شود و اگر ثبات داشته باشند، فهم دینی هم ثابت خواهد ماند؛
۳. فهم‌های برون دینی تحول می‌یابند؛
۴. در نتیجه فهم از دین، با توجه به تحولی که در فهم‌های برون‌دینی صورت می‌گیرد، تحول می‌یابد (سروش، ۱۳۷۱: ۸۰).

برای مثال آشکارشدن چرخش زمین به دور خورشید باعث شد که روحانیان مسیحی و یهودی اعتراف کنند که فهم آن‌ها از برخی آیات کتاب مقدس تغییر یافته و ارائه تفسیر تازه‌ای از متن دینی ضرورت پیدا کرده است. آن‌ها با ارائه تفسیری تازه از کتاب مقدس (نه انکار ملحدانه آن) اذعان کردند که فهم آدمی از شریعت مانند فهم او از طبیعت در سیلان است و شریعت و طبیعت صامت، گرچه ثابت و بی‌تعارض‌اند، طبیعت و شریعت ناطق، یعنی فهمی که از این دو نصیب آدمی می‌شود، می‌تواند متحول و متعارض باشد و همین تعارض، به تصحیح دو جانبه آن‌ها کمک خواهد کرد (همان: ۸۶-۸۷). توجه به این نکته اهمیت دارد که در نظریه قبض و بسط تئوریک شریعت، نه تنها فهم از دین و فهم از طبیعت با هم تعامل دارند، هر نوع فهمی از هستی، انسان، جامعه، تاریخ، طبیعت، دین، و ... با فهمی دیگر در ارتباط است و به بیان سروش، «تمامی معارف بشری در داد و ستد مستمرند و اجزای فهم آدمی مستمراً متلائم می‌شوند» (همان: ۱۰۴). لذا همان‌گونه که معرفت‌های برون‌دینی در معرفت دینی تأثیر گذارند، معرفت دینی هم می‌تواند در معرفت‌های برون‌دینی تأثیر گذارد و آنچه در نهایت اهمیت دارد، آن است که شبکه باورهای ما سازگار باشد. عبارت «تصحیح دوجانبه» در این بیان که «فهمی که از طبیعت و شریعت نصیب آدمی می‌شود، می‌تواند متحول و متعارض باشد و همین تعارض به تصحیح دوجانبه آن‌ها کمک می‌کند» بر تأثیر متقابل معرفت برون‌دینی و معرفت درون‌دینی دلالت دارد. سروش بر این دلالت در عبارات بعدی چنین تصریح کرده است: «تحول فهم یکی، به تحول فهم در دیگری منتهی می‌شود» و با ذکر مثالی این دلالت و تصریح مورد تأکید قرار گرفته است: «پس از طرح نظریه خورشیدمرکزی، آن‌ها که نمی‌خواستند به تفسیر تازه کتاب تن در دهند، یافته‌های علمی را تعبیری ابزارانگارانه کردند و در معرفت‌شناسی (و لذا در متافیزیک و انسان‌شناسی) دل به مکتب تازه‌ای سپردند و به هر حال منظومه معرفتی خود را عوض کردند» (همان: ۸۸). بر این اساس هم پذیرش نظریه خورشیدمرکزی می‌تواند فهم متون دینی را تغییر دهد و هم پذیرش فهم دینی می‌تواند

چگونگی فهم ما را از نظریه خورشیدمرکزی رقم زند. مهم در این میان آن است که به نحوی سازگاری میان گونه‌های مختلف باور حفظ شود و معرفت انسان در باب دین و طبیعت ناسازگار نباشد. برای مثال پیر دوئم (۱۸۶۱-۱۹۱۶) فیزیک‌دان، مورخ، و فیلسوف علم فرانسوی نیز از کسانی بود که با اتخاذ رویکرد ابزارانگاران نسبت به علم، کوشید به اعتقادات دینی خود پای بند بماند (علی زمانی، ۱۳۷۷: ۱۸۳).

بر این مبنا سه رکن اصلی نظریه قبض و بسط تئوریک شریعت را می‌توان این‌گونه تعمیم داد:

۱. هیچ فهمی از X وجود ندارد که به معرفت‌ها و فهم‌های بیرون از X متکی نباشد؛
۲. اگر فهم‌های بیرون از X تحول یابند، فهم از X هم متحول می‌شود و اگر ثبات داشته باشند، فهم از X هم ثابت خواهد ماند؛
۳. فهم‌های بیرون از X تحول می‌یابند.

که به جای X می‌توان طبیعت، دین، تاریخ، جامعه، انسان، و ... قرار داد و برای مثال گفت، تاریخ صامت است و فهم ما از تاریخ ناطق، هیچ فهم تاریخی بی‌نیاز از فهم‌های غیر تاریخی نیست، تا فهم‌های غیر تاریخی تغییر نکنند، فهم تاریخی تغییر نمی‌کند، فهم‌های غیر تاریخی تغییر می‌کنند (سروش، ۱۳۷۱: ۱۶۵) و هکذا.

اما سؤال مهم در نظریه قبض و بسط تئوریک شریعت این است که به هنگام تعارض میان دو فهم (برای مثال فهم از دین و فهم از طبیعت) کدام یک از دو طرف تعارض را باید مبنا قرار داد و بر اساس آن شبکه باورها را بازسازی، و هماهنگی میان باورها را مجدداً ایجاد کرد؟ تصور رایج از نظریه قبض و بسط، به استناد مثال‌های متعدد سروش آن است که وی معتقد است بر مبنای تحول در باورهای برون‌دینی و از جمله تحول در علوم طبیعی باید فهم خود را از دین تغییر دهیم. اما این برداشت با این تصریح که «تحول فهم یکی، به تحول فهم در دیگری منتهی می‌شود» یا «تعارض میان فهم از طبیعت و فهم از شریعت به تصحیح دو جانبه آن‌ها کمک خواهد کرد» هماهنگی ندارد. مضاف بر این‌که سروش با ارائه مثالی نشان می‌دهد که تغییر شبکه باورها و از جمله باورهای فلسفی و دینی بر مبنای پذیرش فهمی از طبیعت همواره کار درستی نیست: «کانت صحت مطلق فیزیک نیوتنی را پذیرفت (و این بزرگ‌ترین اشتباه فلسفی او بود) و بر اساس آن، فلسفه‌شناسی و دین‌شناسی خود را چنان بنا کرد که بتواند فیزیک نیوتنی را در خود جا دهد و رفعت و صحت مزعوم

آن را حفظ کند» (همان: ۸۷).

پس ما نیازمند ملاکی هستیم که بر اساس آن تشخیص دهیم به هنگام تعارض میان فهم از دین و فهم از طبیعت، انسان، اجتماع، و ... ، کدام یک از باورهای ما و به چه دلیلی و به چه شکلی باید تغییر کند؟ سروش در کتاب قبض و بسط تئوریک شریعت پاسخ روشنی به این سؤال نداده است. وی در جای دیگری از این کتاب می‌گوید: «دانسته‌های نوین، دانسته‌های پیشین ما را به حال خود نمی‌گذارند و اگر آن‌ها را برنیندازد، در معنا و مفاد آن‌ها ما را به حال خود نمی‌گذارد» (همان: ۱۰۴). این مطلب دلالت دارد بر این‌که دانسته‌های جدید مبنای تحول در باورهای قبلی است، اما سروش دلیلی ارائه نمی‌کند که فقط دانسته‌های نوین هستند که دانسته‌های پیشین را متحول می‌سازند؛ مضاف بر این وی پذیرفته است که بر مبنای پذیرش تفسیر خاصی از متون دینی (دانسته‌های پیشین) می‌توان تفسیری ابزارانگارانه از نظریه خورشیدمرکزی (دانسته‌های نوین) ارائه کرد، تا تعارض میان فهم از طبیعت و فهم از شریعت برطرف شود (همان: ۸۸). مشابه کاری که امثال پیر دوئم انجام داد (همان، ۱۴۱-۱۴۲). پس می‌توان گفت دانسته‌های پیشین نیز، دانسته‌های نوین ما را به حال خود نمی‌گذارند و اگر آن‌ها را برنیندازند، در معنا و مفاد آن‌ها ما را به حال خود نمی‌گذارند.

سروش در مقام بیان ملاکی دیگر برای چگونگی رفع تعارض میان فهم از دین و فهم از طبیعت، انسان و جامعه و ... می‌نویسد: «آدمیان نمی‌توانند به معرفتی دل ببندند که جهان بیرونی بر ضد آن فتوا می‌دهد» (سروش، ۱۳۷۱: ۱۰۴). به نظر می‌رسد که در این عبارت جهان بیرون ملاک داوری فهم ما معرفی شده است. اما این بیان با عقیده سروش مبنی بر «صامت‌بودن طبیعت» و «مصبوغ و مسبوق‌بودن مشاهده به نظریه» (همان: ۱۰۶) سازگاری ندارد، چراکه جهان بیرونی به علت صامت‌بودن، به خودی خود له یا علیه چیزی فتوا نمی‌دهد و این پیش‌فرض‌ها یا به عبارت دیگر معارف بیرون علمی است که چگونگی مشاهده ما را از جهان بیرونی رقم می‌زند و فهمی از طبیعت را موجب می‌شود و آن را ناطق می‌کند. به بیان دیگر عبارت «آدمیان نمی‌توانند به معرفتی دل ببندند که جهان بیرونی بر ضد آن فتوا می‌دهد» را مطابق مبنای سروش باید این گونه معنا کرد که آدمیان نمی‌توانند هم‌زمان به دو فهمی از طبیعت که یکی بر ضد دیگری فتوا می‌دهد، دل ببندند، همچنین نمی‌توانند به فهمی از طبیعت دل ببندند که با فهم آن‌ها از تاریخ در تعارض است، یا به فهمی از جامعه دل ببندند که با فهم آن‌ها از دین در تعارض است و هکذا.

سروش در نظریه قبض و بسط تئوریک شریعت هیچ ملاک و ضابطه‌ای ارائه نمی‌کند که بر اساس آن بتوان تشخیص داد که هنگام تعارض میان دو گونه از فهم، کدام یک و به چه دلیل و به چه شکل باید تغییر کند تا ناسازگاری به وجود آمده در شبکه باورها برطرف شود، کاری که وی در این کتاب انجام می‌دهد این است که با ارائه مثال‌های گوناگونی نشان دهد که تحول در فهمی، موجب تحول در فهمی دیگر شده است.

در واقع مفاد اصلی نظریه قبض و بسط تئوریک شریعت، بیان دیگرگونه‌تر دوئم-کوائن است. مطابق این تز، هرگاه بر اساس درک یا تجربه‌ای جدید، شبکه باورها و عقاید ما که ساختاری بشرساخته است دچار تعارض شود، انجام تعدیل‌هایی در شبکه ضروری می‌شود، ولی تجربه و منطق به تنهایی نمی‌توانند کیفیت این تعدیل‌ها را متعین سازند. درباره این که در پرتو یک درک یا تجربه ناقص، کدام گزاره یا مجموعه گزاره‌ها باید ارزیابی و تعدیل شود، آزادی انتخاب بسیاری وجود دارد. به بیان دیگر در چنین وضعیتی، هر حکم یا گزاره‌ای را می‌توان حفظ کرد، به شرطی که در جای دیگری از سیستم به اندازه کافی تصحیحات اساسی به عمل آید (کوائن، ۱۳۷۴).

تاریخ علم و اندیشه صحنه نمایشی است از امکان‌های متفاوتی که دانشمندان برای رفع تعارض از شبکه باورهای خود در پیش گرفته‌اند؛ از بی‌توجهی به تجربیات متعارض گرفته یا تلاش برای شناسایی مشکلات آن‌ها، تغییر فرضیه‌های کمکی^۲، تغییر نظریه‌های علمی^۳ و حتی تغییر مرکزی‌ترین لایه در شبکه باور، یعنی تغییر منطق سنتی و پیشنهاد منطق جدید^۴. مطابق تز دوئم-کوائن هر بخشی از شبکه باورهای ما می‌تواند در معرض تحول قرار گیرد و این همان عبارتی است که سروش بر آن تأکید داشت که «تحول فهم یکی، به تحول فهم در دیگری منتهی می‌شود». به بیان دیگر تمامی باورهای ما می‌توانند در معرض تغییر قرار گیرند و این که ما گاه مشاهده می‌کنیم که برخی از باورهای ما تغییر نمی‌کنند، نه به خاطر خصوصیتی در ذات آن باورهاست، بلکه به خاطر آن است که ما تصمیم گرفته‌ایم که این گزاره‌ها را تغییر ندهیم^۵ و با توجه به بعد اجتماعی علم و به منظور پیش‌گیری از تحویل پدیده اجتماعی علم به عوامل فردی می‌توان گفت که «این ثبات بدون خواست این و آن متولد می‌گردد» (همان: ۱۴۷) و توافق جامعه علمی بر سر یک‌سری از گزاره‌های مشاهدتی یا نظریه‌ها یا ... در ثبات بخش‌های مختلف شبکه باورهای ما به هنگام تحول ایفای نقش می‌کند (زیبا کلام، ۱۳۹۰: ۱۱۱-۱۱۸؛ اکبری، ۱۳۸۲: ۵۶-۷۸).

به هر حال در نگاه درجه دو سروش به علم، «نمی‌توان هیچ‌یک از راهکارهای

دنبال شده برای هماهنگ‌سازی شبکه باورها را درست یا نادرست دانست، چراکه این قضاوت مربوط به معرفت درجه اول می‌شود. در معرفت درجه دوم، دنبال کردن هر یک از این امکان‌ها جایز و در دایره معرفت بشری قرار می‌گیرد. در این مقام ما تماشاگران این بازی هستیم و به روایی و ناروایی رأی هیچ‌یک از آن بازیگران عنایت نداریم» (سروش، ۱۳۷۱: ۱۵۲). بر این اساس منطقاً امکان دارد و به لحاظ معرفت‌شناختی جایز است به هنگام تعارض میان فهم از طبیعت، جامعه، انسان، تاریخ و ... و فهم از شریعت، فهم از شریعت را مبنا قرار داد و به نحو مقتضی در فهم‌های دیگر اصلاحاتی را انجام داد. بخش‌هایی از این شبکه منسجم باورها که بدین شکل پدید می‌آید و متناظر با علوم موجود است، از آن‌جا که تعارضی با باورهای دینی ندارد، می‌تواند مصداقی از تلقی ضعیف علم دینی دانسته شود.

این راهکار که به طور خلاصه در این بخش مورد بحث قرار گرفت، ظرفیت آن را دارد که به راهکاری برای تولید علم دینی منتهی شود که ۱. می‌توان از آن در چارچوب وظیفه-گرایی معرفتی دفاع کرد. ۲. می‌توان بر اساس آن چگونگی شکل‌گیری فلسفه اسلامی (به عنوان علمی که موضوع آن وجود بما هو وجود و روش عقلی استدلالی است) را در جهان اسلام تبیین کرد. ۳. تا زمانی که دیگر دیدگاه‌های موجود در زمینه علم دینی موفق به ارائه علوم دینی در شاخه‌های مختلف آن نشده‌اند، از آن برای جهت‌دهی به فعالیت علمی در راستای آموزه‌های اسلامی استفاده کرد (رک: موحد ابطحی، ۱۳۹۱).

۴. آیا هرگونه تلاشی برای تولید علم دینی بی‌فایده است؟

همان‌طور که عنوان شد به عقیده سروش «تیزبینان، تلاش برای تولید علوم انسانی نقلی را تلاشی بی‌حاصل و بی‌فایده دانسته و آن را سقف‌زدن بر تفکر می‌شمارند» و چنین عقیده‌ای را محصول عبرت‌گیری از تلاش‌های پیشین در این زمینه می‌دانند. اولین نمونه تاریخی‌ای که سروش به تلخی از آن یاد می‌کند به معارضه کلیسا با گالیله بر سر نظریه خورشیدمرکزی باز می‌گردد. «البته آنچه کلیسا از امثال گالیله می‌خواست، دینی‌کردن کیهان‌شناسی نبود، بلکه خواست آن‌ها این بود که نظرات آن‌ها با اندیشه دینی منافات پیدا نکند که آن نزاع در نهایت به نفع دین تمام نشد. بحث ایدئولوژیک کردن علم بار دیگر در شوروی سابق تکرار شد و مجدداً این تقاضا مطرح شد که همه علوم باید از صافی اندیشه‌های ایدئولوژیک بگذرند و حداقل با آن منافاتی نداشته باشند». سروش نمونه

تاریخی دیگر تلاش برای دینی کردن علوم را به استناد کتاب اسلام و علم، تألیف هودبوی، فیزیک‌دان پاکستانی، این چنین بیان می‌دارد: «بعد از کودتای ضیاء الحق در سال ۱۹۷۷، تلاش‌هایی برای اسلامی کردن علوم در پاکستان انجام شد. برای مثال در کنفرانسی که با همین هدف در پاکستان برگزار شد، دانشمندانی که به دنبال اسلامی کردن علم بودند، راجع به معجزات علمی قرآن، پیدا کردن درجه حرارت جهنم و ترکیب شیمیایی جن‌ها و چگونگی بهره‌گیری از انرژی آن‌ها (از آن‌جا که مطابق آموزه‌های اسلامی جن از آتش آفریده شده است)، و ... بحث می‌کردند» (سروش، ۱۳۹۰: ۳۵۳-۳۵۴؛ ← هودبوی، ۱۳۸۴: ۳۰۶-۳۱۴). سروش همچنین به تلاش‌هایی که پس از انقلاب اسلامی ایران در زمینه اسلامی کردن علوم انسانی و دانشگاه‌ها صورت گرفت و از جمله اقداماتی که در قم در زمینه تدوین کتاب‌هایی تحت عنوان اقتصاد اسلامی، جامعه‌شناسی اسلامی، و روان‌شناسی اسلامی و ... اشاره کرده است. به عقیده وی حوادث نسبتاً تلخی که در اطراف این جریان‌ها پیش آمد، مایه عبرت‌آموزی برای دانشمندان شد، به طوری که امروز دینی کردن علوم، در میان دانشمندان و محققان علوم تجربی طرف‌دار چندانی ندارد و میراث فرسوده‌ای تلقی می‌شود که امتحان خود را روزگاری پس داده و نمره خوبی نیاورده است و کسانی که امروزه دم از دینی کردن علم می‌زنند، از سر جهالت دل به این آرمان خوش داشته‌اند و به دلیل ندانستن سابقه تاریخی آن، می‌خواهند یک حادثه امتحان‌داده و تعیین تکلیف‌شده را بی‌جهت احضار و تجدید حیات کنند.

تذکرات تاریخی جناب سروش قابل توجه و احترام است. به هر روی توصیه معصومین به ما این است که از تاریخ عبرت بگیریم و امر تجربه‌شده‌ای را مجدداً تجربه نکنیم.^۷ اما با فرض قبول بی‌فایده و تلخ‌بودن تمامی تجربیات انجام‌شده برای تولید علم دینی در گذشته، برای آن‌که بتوان با استناد به این شواهد تاریخی به نتیجه مورد نظر سروش رسید، باید چند موضوع روشن شود:

الف) کدام قرائت از علم دینی یا علم ایدئولوژیک در تاریخ آزمون خود را پس داده و نمره خوبی نیاورده است؟

ب) آیا تمامی طرف‌داران علم دینی در عصر حاضر همان قرائت را دنبال می‌کنند؟

ج) قرائت‌های تاریخی از علم دینی، تحت چه اوضاع و احوالی به بوتۀ آزمون رفته‌اند؟

د) آیا قرائت‌های جدید از علم دینی تحت همان اوضاع و احوال در معرض آزمون قرار

قرار گرفته‌اند؟

فقط زمانی می‌توان هر نوع تلاش جدیدی را در عرصه تولید علم دینی، تلاشی از سر جهالت و فقر فهم تاریخی دانست، که نشان دهیم، قرائتی واحد و تجربه‌شده از علم دینی در اوضاع و احوالی کاملاً مشابه با گذشته، مبنای عمل امروزیان قرار گرفته است. اما چنانچه یا در نظریه علم دینی یا در اوضاع و احوال آزمون آن نظریه، تغییراتی نسبت به گذشته به وجود آمده باشد، از شواهد تاریخی نامطلوب مورد اشاره سروش، نمی‌توان نامعقول و بی‌فایده بودن هرگونه تلاشی در زمینه تولید علم دینی را نتیجه گرفت.

برای مثال همایشی که در پاکستان برگزار شده است و سروش و دیگر مخالفان علم دینی با هیجان بسیار از آن یاد می‌کنند مربوط به سال ۱۹۸۳ است. این در حالی است که در سال ۱۹۹۵ نیز همایش بین‌المللی دیگری با عنوان «علم در نظام اسلامی در قرن بیست و یکم» در پاکستان برگزار شده است که دکتر مظفر اقبال مسئولیت علمی آن را عهده‌دار بوده است. اقبال در گفت‌وگویی با دکتر سید حسین نصر (از سخنرانان این همایش) تصریح می‌کند که دیدگاه ما برخلاف دیدگاه برگزارکنندگان همایش قبل است و ما قصد داریم که این همایش گامی برای حرکت به سمت گفتمان اسلام و علم باشد (اقبال، ۱۳۹۰: ۱۴). وی همچنین از ضرورت «مطالعه تاریخ و فلسفه علم و فناوری، به منظور شناخت هرچه بهتر مبانی فلسفی علم و فناوری جدید» و «طراحی تحقیقات علم و فناوری آینده متناسب با امت اسلام» و ... یاد می‌کند (همان: ۱۵). مقایسه نوع و سطح سخنرانی‌های این دو همایش می‌تواند نشان دهد که در طول یک دهه دیدگاه اندیشمندان پاکستانی درباره ایده علم دینی تغییر یافته است. همچنین شایسته است چگونگی بسط و تعمیق افکار اسماعیل فاروقی، مؤسس مرکز جهانی اندیشه اسلامی و از پایه‌گذاران بحث علم دینی در جهان اسلام را در آراء طه جابر علوانی، محمد محمد امزیان، ابراهیم عبدالرحمن رجب و ... مشاهده کرد.

چنانچه قرار باشد با بررسی تاریخی، حکم به بی‌فایده‌ی تلاش در زمینه علم دینی داده شود باید سیر تاریخی فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی انجام‌شده در زمینه علم دینی در چهار دهه گذشته (یعنی از زمان شیوع یافتن گفتمان علم دینی در جهان اسلام) در کشورهای بزرگ اسلامی نظیر ایران، پاکستان، مالزی، مورد مطالعه قرار گیرد و نشان داده شود که با گذشت زمان، سطح کیفی این فعالیت‌ها افزایش قابل توجهی نداشته است.

۵. اعتبار شواهد تاریخی مورد استناد سروش

علاوه بر این، حوادث تلخ تاریخی، از جمله نحوه برخورد کلیسا با نظریه خورشیدمرکزی

و طرف‌داران آن که مبنای قضاوت مخالفین علم دینی، از جمله سروش قرار گرفته است، باید به‌دقت بازخوانی شود تا فقر فهم تاریخی و استناد به باورهای رایج، ما را به قضاوت‌های نادرست در این زمینه نکشانند. برای مثال همان‌طور که جان بروک در کتاب رویکرد تاریخی به رابطه علم و دین (Brooke, 1991) اشاره کرده است، پیشینه باور رایج دال بر سابقه طولانی معارضه مسیحیت با علم به دو کتابی برمی‌گردد که نزدیک به یک قرن پیش آندرو دیکسون وایت و جان ویلیام دراپر نگاشته‌اند و امروزه به نظریه دراپر- وایت مشهور است. این کتاب نگاهی خوش‌بینانه به علم و نگاهی بدبینانه به دین را القا می‌کند و چنین وانمود می‌کند که دین ذاتاً با برداشت‌های علمی از طبیعت در تضاد است (حسنی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۰-۱۱). اما این نگاه به تاریخ تعامل کلیسا و علم، با مراجعه به کتب تاریخ علمی همچون کتاب *خواب‌گردها* اثر آرتور کوستلر (Arthur Koestler)، که سروش نیز در آثار خود به این کتاب ارجاع داده است، به طور جدی به چالش کشیده می‌شود. کوستلر به استناد اسناد موجود و نامه‌نگاری‌های انجام‌شده، بیان می‌دارد که ترس کپرنیک از ارائه نظریه‌اش، نه به خاطر کلیسا، بلکه به خاطر منجمین هم‌عصر خود بود که می‌ترسید او را از جامعه علمی طرد کنند (کوستلر، ۱۳۶۱: ۱۶۸ و ۱۷۱). دیدگاه‌های نجومی کپرنیک در حیات وی موجب شهرت وی شد و مورد تأیید کلیسا و کشیشان دانشمند قرار گرفت (همان: ۱۶۵، ۲۱۴، ۲۲۱، ۲۴۷). کلیسا پس از فوت کپرنیک برای او بنای یادبودی در کلیسای سن ژان بنا کرد (همان: ۲۱۴). گالیله تا سن پنجاه سالگی که هفتاد سال از نشر کتاب کپرنیک می‌گذشت، در نوشته‌ها و تدریس خود از نظریه کپرنیک یاد نمی‌کند. پس از آن در رساله‌های گوناگونی به صورت تلویحی به امکان درست‌بودن نظریه کپرنیک اشاره می‌کند (همان: ۳۴۵). گالیله پس از نوشتن رساله‌های متعدد مورد حمایت کلیسا و کشیشان دانشمند قرار می‌گیرد (همان: ۵۱۷، ۵۱۹، ۵۳۶، و ۵۶۹) و نزاع کلیسا و گالیله زمانی آغاز می‌شود که گالیله برخلاف سنت رایج در کلیسا، بدون ارائه شواهد و ادله قطعی دال بر درستی نظریه کپرنیک، از کلیسا می‌خواهد که مطابق با نظریه خورشیدمرکزی، تفسیرش را از برخی متون دینی که دلالت بر چرخش خورشید به دور زمین داشت، عوض کند (همان: ۵۲۳-۵۲۵) و به سفارش خیل عظیمی از طرف‌داران خود در کلیسا مبنی بر این‌که به جای اصرار بر تغییر موضع کلیسا در رابطه با تفسیرش از متون دینی، سعی در اثبات دیدگاه خود داشته باشد توجه نکرد (همان: ۵۴۳). آنچه این شواهد تاریخی نشان می‌دهند این است که از طرف کلیسا این آمادگی

اعلام شد که اگر گاليله شواهد قطعی دال بر حرکت زمین ارائه کند، به تأویل کتاب دست خواهند برد و اعلام خواهند کرد که آن قطعات از کتاب را تاکنون به درستی نمی فهمیده‌اند (سروش، ۱۳۷۱: ۱۳۲)، اما گاليله چنین شواهدی ارائه نکرد. شایان ذکر است برخی از شواهدی که برای اثبات نظریه خورشیدمرکزی لازم بود تا ۳۰۰ سال بعد (یعنی تا قرن ۱۹) فراهم نیامدند. برای مثال چرخش زمین به گرد خورشید، مستلزم تغییرات ظاهری در مواضع ستاره‌های ثابت بود، مگر آن‌که فاصله ستارگان چنان زیاد باشد که قطر مدار زمین در مقایسه با آن ناچیز باشد. این در حالی بود که ستاره‌شناسان این‌گونه تغییرات ظاهری را مشاهده نکرده بودند و از سوی دیگر فاصله ستارگان را هم از زمین آن‌چنان زیاد نمی‌دانستند و این دو باور با نظریه زمین‌مرکزی هماهنگی داشت، نه با نظریه خورشیدمرکزی (هال، ۱۳۷۶: ۱۶۸). گاليله حتی به دعوت‌های مکرر کپلر، دانشمند معاصر و حامی بزرگ خود، برای همکاری مشترک در اثبات نظریه کپرنیک پاسخی نداد و همچنین حاضر نشد همان‌گونه که در مقدمه کتاب کپرنیک ذکر شده است، تا زمانی که شواهد کافی برای تأیید نظریه خورشیدمرکزی ارائه نکرده است، این نظریه را فقط نظریه‌ای معرفی کند که مشاهدات نجومی را به شکل بهتری تبیین می‌کند. بر این اساس حکم کلیسا علیه گاليله نه به خاطر اعتقاد به خورشیدمرکزی و تلاش برای اثبات آن، بلکه به خاطر اصرار گاليله بر تغییر تفسیر از متون دینی، بدون ارائه ادله کافی مؤید نظریه خورشیدمرکزی بود.

۶. نتیجه‌گیری

وفاق نسبی بین متفکران و مسئولان برای سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی، آموزش و پژوهش و در نتیجه پیش‌برد ایده علم دینی امری ضروری است. متأسفانه در سه دهه گذشته نه تنها تلاشی برای هم‌گرایی آرای مطرح‌شده در زمینه علم دینی انجام نشده است که شاهد سیر واگرا، و تکثر روزافزون در نظریات در زمینه علم دینی هستیم. به نظر می‌رسد زمان آن رسیده است که در کنار نقد آرای مخالفان علم دینی، این آراء به طور جدی مد نظر قرار گیرد و از نکات عبرت‌آموز آن در گسترش و تعمیق گفتمان علم دینی استفاده شود. همچنین ظرفیت آراء و مبانی مختار آنها در اثبات امکان علم دینی و چگونگی تولید علم دینی شناسایی گردد تا بدین وسیله گسست کنونی میان آراء مخالف و موافق علم دینی در کشور پر گردد.

در این مقاله نشان داده شد که ۱. مطابق مبنای علم شناسانه سروش مبنی بر تفکیک مقام کشف و داوری و همچنین نظریه قبض و بسط تئوریک شریعت می توان از امکان علم دینی در دو قرائت ضعیف (علم هماهنگ با آموزه های دینی) و قوی (علم مستخرج از متون دینی) آن دفاع کرد. ۲. مطابق با این دو مبنا می توان دو راهکار برای تولید علم دینی ارائه کرد. ۳. تفاوت راهکار پیشنهادی برای تولید قرائت قوی از علم دینی با دو راهکار پیشنهادی باقری، علیپور و حسنی (از موافقان علم دینی) مقایسه شد و وجوه اختلاف آنها با هم بیان گردید. ۴. راهکار پیشنهادی برای تولید قرائت ضعیف از علم دینی، راهکاری است که با تقریر مناسب آن می تواند با موفقیت در عرصه تولید علم دینی استفاده شود. ۵. با تحلیلی تاریخی - فلسفی، می توان ادعای سروش مبنی بر بی ثمر بودن هر گونه تلاش برای تولید علم دینی را پاسخ داد.

در پایان مجدداً تأکید می گردد که باید نقدهای مخالفان علم دینی را جدی گرفت تا دیدگاه های نظری و اقدامات عملی در حوزه علم دینی، عاری از نقدهایی باشد که توسط آنها مطرح شده است.

پی نوشت

۱. سروش در تفرج صنع اشاره می کند که علی رغم این که ارائه تعریف جامع و مانع از علوم انسانی دشوار است، اما عجزاً می توان گفت که علوم انسانی، علمی هستند که رفتارهای جمعی و فردی، ارادی و غیر ارادی، و آگاهانه و ناآگاهانه انسان را به قالب نظم های تجربه پذیر می ریزند. این تعریف از علوم انسانی، مطابق تلقی تجربه گرایانه (اثبات گرایی و ابطال گرایی) است که هدف علم را کشف قانون های تجربی به منظور تبیین علی و در نتیجه پیش بینی و کنترل امور می داند.
۲. برای نمونه می توان به نزاع میان مایکلسون و مورلی، و لورنتس در صحت آزمایشاتی که برای اثبات و رد نظریه نسبیت خاص و وجود اتر انجام می شد، و همچنین نادیده گرفته شدن شواهد تجربی معارض نظریه نسبیت عام توسط ادینگتون و ... اشاره کرد (کالینز، ۱۳۸۲).
۳. برای مثال می توان به فرض بسط مبنی بر وجود سیاره ای کوچک (نپتون که سال ها بعد وجود آن با تلسکوپ اثبات شد) در نزدیکی اورانوس اشاره کرد که برای رفع مشاهدات متعارض در حرکت سیاره اورانوس پیشنهاد گردید (هال، ۱۳۷۶: ۲۱۴-۲۱۶).
۴. در این زمینه می توان به مشکلات نظریه زمین مرکزی و شکل گیری نظریه خورشیدمرکزی، مشکلات نظریه نیوتنی و شکل گیری نظریه های کوانتوم و نسبیت و ... اشاره کرد.

۵. برای مثال می‌توان به پیشنهاد منطق کوانتومی اشاره کرد. کسانی چون پاتنم که نمی‌خواستند نظریه مکانیک کوانتومی مبتنی بر وجود متغیرهای نهان بوهیم را بپذیرند، ادعا کردند که مکانیک کوانتومی به این جهت با واقع‌گرایی در تعارض است که از منطق کلاسیک و دو ارزشی استفاده می‌کند و با به‌کارگیری منطق کوانتومی می‌توان بر این مشکل غلبه کرد (گلشنی، ۱۳۸۵: ۷۱-۷۵).
۶. کواین پس از اذعان به این نکته که منطق و تجربه نمی‌توانند مشخص کنند که کدام بخش از شبکه باورها در هنگام بروز تعارض باید تغییر کنند، پیشنهادی عمل‌گرایانه ارائه می‌کند: در چنین وضعیتی گزاره‌هایی را تغییر دهیم که برای مثال کم‌ترین تغییر را در شبکه باور ایجاد کند.
۷. اشاره به حدیث نبوی «لا یدلغ المؤمن من جحر واحد مرتین» (جامع صغیر: ۲/ ۲۰۴)، مؤمن از یک لانه مار دو بار گزیده نمی‌شود. تجربه را تجربه کردن خطاست.

مولانا گوش من لایلدغ المؤمن شنید قول پیغمبر به جان و دل خرید

(مثنوی ۹۰۷/۱؛ فروزانفر، ۱۳۸۱)

منابع

- اقبال، مظفر و نصر، سیدحسین (۱۳۹۰). اسلام، علم مسلمانان و فناوری، ترجمه سید امیرحسین اصغری، تهران: اطلاعات.
- اکبری، جواد (۱۳۸۲). «قراردادی‌گری پوپر در مبنای تجربی علم»، حوزه و دانشگاه، سال نهم، ش ۳۴.
- باقری، خسرو (۱۳۸۲)، هویت علم دینی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- پیترز، تد (۱۳۸۵). «علم و الهیات به سوی همگرایی»، در مجموعه مقالات علم و الهیات، ترجمه ابوالفضل حقیری، تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- حسینی، حمیدرضا و همکاران (۱۳۹۰). علم دینی، دیدگاه‌ها و ملاحظات، ویراست دوم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حسینی، سید حمیدرضا و مهدی علیپور (۱۳۸۹). پارادایم اجتهادی دانش دینی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- زیباکلام، سعید (۱۳۸۲). «از چیستی علم به سوی چگونگی علم»، روش‌شناسی علوم انسانی، ش ۳۴.
- زیباکلام، سعید (۱۳۹۰). «تعلقات و تقویم دینی علوم»، در کتاب علم دینی دیدگاه‌ها و ملاحظات، به کوشش سیدحمیدرضا حسینی، مهدی علی‌پور و محمدتقی موحد ابطحی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۷۰). تفرج صنع، گفتارهایی در اخلاق، صنعت و علم انسانی، ج ۲، تهران: سروش.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۷۱). قبض و بسط تنوریک شریعت، تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۷۶). درس‌هایی در فلسفه علم الاجتماع، روش تفسیر در علوم اجتماعی، ج ۲، تهران: نی.

۱۳۶ دو راهکار تولید علم دینی بر مبنای آرای دکتر سروش

- سروش، عبدالکریم (۱۳۷۹). «راز و ناز علوم انسانی»، در http://www.drSoroush.com/Persian/By_DrSoroush/P-NWS-13890712-RazVaNazOloomEnsani.Ht
- سروش، عبدالکریم (۱۳۹۰). *اسلام و علوم اجتماعی؛ نقادی بر دینی‌کردن علم*، در *علم دینی دیدگاه‌ها و ملاحظات*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- صمدی، هادی (۱۳۸۴)، «آیا تکامل یک واقعیت است؟» ذهن، ش ۲۱ و ۲۲.
- علی زمانی، امیرعباس (۱۳۷۷). «رابطه علم و دین در مغرب زمین»، *کیهان اندیشه*، ش ۸۲.
- فروزانفر، بدیع الزمان (۱۳۸۱). *احادیث و قصص مثنوی*، ترجمه و تنظیم حسین داودی، تهران: امیرکبیر.
- کالینز، هری و پینچ (۱۳۸۲). ترور، «آنچه همگان باید درباره علم بدانند»، معرفی شده توسط سعید زیبا کلام با عنوان «از چیستی علم تا چگونگی علم»، فصل‌نامه حوزه و دانشگاه، سال نهم، ش ۳۴.
- کواپن، و. (۱۳۷۴). «دو حکم جزمی تجربه‌گرایی»، ترجمه منوچهر بدیعی، *ارغنون*، ش ۷ و ۸.
- کوستلر، آرتور (۱۳۶۱). *خواب‌گردها*، ترجمه منوچهر روحانی، تهران: جیبی.
- گلشنی، مهدی (۱۳۸۵). *تحلیلی از دیدگاه‌های فلسفی فیزیک‌دانان معاصر*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- موحد ابطحی، سید محمد تقی (۱۳۹۱)، دفاعی از رویکرد تهذیب و تکمیل علوم موجود، پژوهش‌های علم و دین.
- هال، لوئیس و ویلیام هلزی (۱۳۷۶). *تاریخ و فلسفه علم*، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران: سروش.
- هودبوی، پرویز (۱۳۷۴). *اسلام و علم*، ترجمه پیمان متین، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

Brooke, John Hadley (1991). *Science and Religion, Some Historical Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.